

Глава 11 Середньовічний Китай

§ 1. Династії Середньовічного Китаю

Тан - остання династія, яка ще може належати до періоду Давньо-го Китаю, одночасно вона відкриває китайське Середньовіччя. Тут, крім Тан, важливими були династії Сун, Юань, Мін та остання династія Китаю - Цин.

Династія Сун. У 960 році воєначальник Чжао Куань-інь заснував династію Сун. Усі три століття Сун пройшли під знаком успішного тиску на Китай з боку північних степових народів.

Ще на початку X століття посилюється розвиток і консолідація етнічної спільноти, які були північно-східними сусідами Китаю. Державою кіданів, заснована у 916 році (проіснувала до 1125 року), одержала назву Ляо. Активно закріплюючись на північних рубежах, кідани захопили частину китайських територій. Основні керівні принципи у державі Ляо було створено китайцями та корейцями; на основі ки-тайських ієрогліфів та з китайських елементів письма було створено писемність, розвивалися міста, ремесла, торгівля. Не зумівши впо-ратися з сусідами і повернути втрачені території, Сунська імперія була змушена піти на підписання у 1004 році мирного договору на виплату данини. У 1042 році данину було збільшено, а в 1075 році Китай віддав кіданам ще частину своєї території.

У той же час на північно-західних околицях Сунської імперії, на захід від кіданів, на рубежі X-XI століття виникає сильна держава тангутів - Західне Ся. З 1047 року Сунській імперії довелося і тангутам платити данину сріблом і шовком. Незважаючи на змушені територіальні поступлення сусідам, період Сун вважається епохою економічного та культурного розвитку Китаю. Відбувається розквіт міст, зростає кількість міського населення; китайські ремісники сягають висот у виготовленні виробів з фарфору, шовку, лаку, деревини, слонової кістки. Винайдено порох і компас, поширюється книгодрукування, важливого значення набуло впровадження нових сортів

швидкостигло-го рису з Південного В'єтнаму (Чампі).

Династія Юань. На початку XIII століття до Китаю вторгаються монголи. До XIII століття вони були часткою степової спільноти, яку китайці називали татарами. Їхні предки - протомонгольські і ранньо- монгольські групи та народи, одним з яких були кідани, представляли степових кочівників, що розводили коней та рогату худобу. Вони також кочували від пасовиська до пасовиська, будучи організованими в не-великі родоплемінні колективи. Сусідство з розвиненою китайською цивілізацією сприяло прискоренню процесу створення могутніх пле-мінних союзів на чолі з впливовими вождями. У 1206 році на всемон-гольському курултаї вождем усіх монголів було проголошено Темучи-на, який переміг у жорсткій міжусобній боротьбі. Пізніше він прийняв ім'я і титул Чингізхана. Чингізхан створив організовану і боездатну армію, яка і стала вирішальним чинником у подальших успіхах по-рівняно небагаточисельного монгольського етносу. Підкоривши сусідні народи Південного Сибіру, Чингізхан у 1210 році пішов війною на чжурчженів, а 1215 року взяв Пекін.

У 1219-1221 роках було спустошено Середню Азію і завойовано державу Хорезмшахів, у 1223 році розбито руських князів, у 1226-1227 роках знищено державу тангутів. У 1231 році основні сили мон-голів повернулися до Середнього Китаю і до 1234 року завершили розгром Чжурчженської держави Цзінь. Завоювання в Південному Китаї було продовжено вже у 1250-х роках після походу в Європу. Спочатку монголи захопили країни, які оточували Південно-Сунську імперію - державу Далі (1252-1253 роки), Тибет (1253 рік). У 1258 році монгольські війська під проводом хана Хубілая з різних боків увірвалися до Південного Китаю, однак здійсненню їхніх планів завадила несподівана смерть великого хана Мунке (1259 рік). Хубілай, захопивши ханський престол, у 1260 році переніс столицю з Каракоруму на територію Китаю (спочатку до Кайпіна, а потім у 1264 році до Чжун-да - сучасний Пекін). До 1280 року весь Китай було завойовано. Після підкорення Китаю Хубілай заснував нову династію Юань. На службу до нової влади залучалися кідани, чжурчжени, тюрки і навіть європейці. Так, у цей час Китай відвідав венеціанський купець Марко Поло. Економічне, політичне та національне пригнічення, встановлене мон-гольськими феодалами, стримувало розвиток країни. Багато хто з кит-тайців потрапив до рабства. Землеробство і торгівля були підірвані. Не виконувалися необхідні роботи стосовно підтримання іригаційних споруд (дамб і каналів), що призвело у 1334 році до повені і загибелі кількості тисяч людей.

Народне невдоволення новими правителями вилилося у значне народне повстання, яке очолили керівники таємного товариства «Білий лотос» (Байляньцзяо).

Династія Мін (1368-1644 роки). Унаслідок тривалої боротьби у середині XIV століття монголів було вигнано. До влади прийшов один із керівників повстання - син селянина Чжу Юаньчжан, який заснував династію Мін. Про цього державного діяча слід сказати окремо.

Дитинство та юність. Чжу Юаньчжан народився у 1328 році в селянській родині, був наймолодшим серед чотирьох братів. Його батько жив у Нанкіні, але втік від податків до провінції Аньхой. Дід по батькові був старателем, займався промиванням золота, а дід по матері - шаманом. У 1344 році під час епідемії батьки та брати Чжу Юаньчжана померли, і він, аби не померти з голоду, пішов до буддійського монастиря, де одержав початкову освіту (навіть будучи імператором, він писав з помилками і не любив інтелектуалів). Коли монастир закрився, Чжу Юаньчжан жебракував, пізніше він одержав прізвисько «імператор-канюка». Майбутній монарх устиг навіть приєднатися до розбійників і, будучи талановитим лідером, швидко став одним із їхніх ватажків. Обізнаність із селянським побутом та інші «університети», пройдені Чжу Юаньчжаном, надали йому в майбутньому значну по-слугу.

Повстання «Червоних пов'язок» і падіння монгольської династії. Голод, розливи Хуанхе, примусові роботи щодо приборкання розливів ріки та незграбна імперська політика призвели до серйозного невдоволення владою монголів. Ідея відновлення китайської конфуціанської держави стала особливо популярною. Цю ж саму ідею підтримували буддійські та даоські кола, а також таємні спільноти і секти, у тому числі Спільнота Білого Лотоса. Серед селян, що бідували, посилювалися есхатологічні настрої, з'явилися пророцтва щодо приходу Будди Майтреї і встановлення влади месії - легендарного Мін-вана, правителя, який наведе в державі лад.

У 1351 році в межиріччі Хуанхе та Янцзи розпочалося повстання «Червоних пов'язок». Чжу Юаньчжан узяв у ньому найактивнішу участь і швидко завоював прихильність лідера одного з керівників повстання - Го Цзисина, який віддав Чжу Юаньчжану за дружину свою названу доньку Ма (майбутню імператрицю) і довірив йому високу посаду. Через деякий час Го Цзисин помер, і командування загонами, які збільшилися, дісталось Юаньчжану. У 1356 році його війська взяли Нанкін, який він оголосив своєю ставкою, залишаючись номінально у підпорядкуванні головного керівника повстання Хань Лін'єра, який вважався спадкоємцем сунського імператорського дому.

У 1360-ті роки Чжу Юаньчжан запросив до себе на посади радників і громадських адміністраторів учених-конфуціанців, від яких сприйняв ідеї цивілізованої конфуціанської держави. Він сформував сучасну армію, добре оснащену вогнепальною

зброєю, мушкетами, гарматами та бойовими кораблями.

У 1367 році номінальний керівник повстання Хань Ліньєр, перебуваючи в полоні в Юаньчжана, потонув, коли його човен перевернувся (що, як вважають, могло бути влаштоване Чжу Юаньчжанем). Чжу перебрав керівництво військами на себе, а у 1368 році під іменем Хо - нью проголосив себе імператором нової династії Мін. Продовжуючи війну із залишками монгольської династії, Хонью 1380 року бере і спалює Каракорум - столицю монгольської династії Північна Юань. З монгольською державою в Китаї було покінчено.

Імператор Хонью. Перші реформи.

Особистість. Зважаючи на портретну характеристику в «Історії Мін», перший імператор династії відзначався селянською зовнішністю: кремезний, широкоплечий, загорілий, із зятим та вольовим виразом обличчя, великими очима. Мінські істориографи були щедрі на перебільшення і піднесення особистих якостей Чжу Юаньчжана. Але й інші історики визнавали в селянському імператорові неабиякий розум, волю, шляхетність та особисту хоробрість.

Реформи. Імператор негайно розпочав відновлення економіки країни. Йому належить будівництво 48-кілометрової оборонної стіни навколо Нанкіна, а також нових палаців та урядових будівель. За «Мін-ші» («Історія Мін»), починаючи від 1367 року, укладався новий конфуціанський уклад законів, відомий як «Да Мін Люй», який набув остаточної форми у 1397 році. Частково він повторював старий Танський уклад 653 року. В цілому в перші роки після проголошення імперії Мін її адміністративний апарат копіював тансько-сунські зразки VII - XII століть, а також деякі юанські порядки. Але ця структура, яка дещо віддаляла від влади самого імператора, не влаштовувала Чжу Юаньчжана, тому він незабаром розпочав радикальні перетворення управлінського апарату, основна мета яких полягала у вслякому посиленні централізації та особистої влади государя. Першою було реформовано місцеву адміністрацію, потім - центральне управління, а також вище військове командування.

У 1380 році на підставі підозри в участі у змові проти особи імператора було страчено першого міністра Ху Вейюна, після чого посади канцлерів та весь дворцовий секретаріат, що підпорядковувався їм, було остаточно скасовано, а вся повнота влади перейшла до імператора. Постійно очікуючи зради з боку міністрів та підданих, імператор запровадив

Цзиньї-вей - службу таємної поліції, яка складалася з воїнів його двірцевої охорони. Протягом 30 років правління проводилися чистки серед чиновників і населення країни, внаслідок чого загинуло 100 тис. чоловік; провина за це не в останню чергу покладається на таємну поліцію імператора.

Хунью перебудував армію на кшталт «вейсо», взявши за взірць військову систему «фубін» династії Тан. Наріжним каменем було те, що солдати, одержавши земельні наділи, могли самі себе забезпечувати продовольством у той час, коли імператорові не була потрібна їхня служба. Ця система, до речі, зазнала цілковитої поразки, оскільки продовольче постачання так і не вдалося налагодити, а нагороди, що час від часу відбувалися, були явно недостатніми, аби заохотити працівників у продовженні служби. У тилкових частинах, де на відміну від прикордонних не було зовнішнього постачання, процвітало дезертирство.

Будучи конфуціанцем, імператор Чжу Юаньчжан усе ж таки не мав довіри до класу чиновників і залюбки застосовував щодо них тілесні покарання за вчинені провини. У 1377 році він скасував конфуціанські іспити для здобуття звання чиновника після того, як 120 чиновників, які раніше одержала ступінь цзиньші, виявилися нездатними міністрами. У 1384 році, як іспити поновилися, він стратив головного екзаменатора після того, як було доведено, що той дозволив одержати ступінь «цзиньші» лише здобувачам із Південного Китаю.

Аграрна та податкова політика. Чжу Юаньчжан закріпив усі землі, захоплені селянами під час війни, за тими, хто їх обробляв. Орної землі не вистачало, тому землероби, які підіймали цілину, на три роки звільнялися від податків, що дало змогу вже на третій рік правління імператора заселити цілинні землі навколо міст у північних областях. Надалі уряд також заохочував утікачів і населення з густозаселених областей до переселення на цілинні землі, надаючи їм всілякі пільги.

Аби збільшити кількість працюючих і тих, хто сплачує податки, звільнили всіх рабів, кріпаків та кріпосних ремісників (їх було переведено до категорії мінху) і скоротили чисельність монахів. Раби у мінському суспільстві продовжували існувати, хоча простолюдином їх мати заборонялося. За аристократами та членами імператорської фамілії зберігалося право володіти рабами, але з певними обмеженнями. Закон забороняв також купівлю-продаж вільних людей, у тому числі заставу дружин, дітей, наложниць; не допускалася купівля-продаж рабів. Разом із розширенням державного фонду землі та стимулюванням зростання робочих рук Чжу Юаньчжан прагнув запровадити суворий облік землі та підданих. Уже наступного року після заснування

династії було видано імператорський указ, яким передбачалося, що всі піддані повинні зареєструватися при укладанні нових подушних реєстрів. У 1370 році було проведено перший перепис на-селення, який мав на меті не стільки облік усіх підданих, скільки ви-значення розмірів майна кожного двору. Анкети, в яких містилися ці відомості, відсилалися до центрального відомства податків, а копії залишалися у глави домогосподарства та місцевих адміністративних органах. Залежно від майнового стану на подвір'я накладалися земель-ний податок і трудові зобов'язання так, аби їхній розмір залежав від кількості землі, працівників та майна в окремому господарстві.

1381 року до цієї системи було внесено зміни, які дозволили впо-рядкувати процедуру збирання податків і виконання зобов'язань. Ця система у загальних рисах збереглася майже до кінця імператорського періоду в історії Китаю. Вона ґрунтувалася на об'єднанні дворів у гру-пи, пов'язані круговою порукою щодо податкових і державних трудо-вих зобов'язань. Кожні 10 подвір'їв об'єднувалися у цзя, а кожні 10 цзя становили лі. Мета цього заходу полягала в тому, аби примусити чиновників та поміщиків також сплачувати земельний податок (на по-чатку Мінської династії було встановлено, що чиновники і службовці користуються лише привілеями не відбувати трудових зобов'язань, але повинні сплачувати податки).

За даними на 26-й рік Хунью внаслідок інтенсивного розорювання цілинних земель селянами було піднято понад 8500 тис. цин (міра площі, яка дорівнювала 5,166 га) цілини, тобто освоєно значну части-ну таких земель. Одночасно з цим у результаті відновлення народного господарства значно зросла кількість населення. У сільському гос-подарстві Китаю налічувалося понад 16 050 тис. дворів і більше 60 540 тис. чоловік, що порівняно з періодом найбільшого розквіту Юанської імперії означало приріст на 7 млн чоловік.

Крім освоєння цілинних земель, на початку правління Мінської династії було вжито заходів щодо відновлення іригаційної системи. Чжу Юаньчжан наказав усій місцевій владі доводити до відома двору всі прохання і претензії населення стосовно ремонту або будівництва зрошувальних споруд. У 1394 році Чжу Юаньчжан спеціальним указом зобов'язав міністерство громадських робіт упорядкувати ставки та водосховища на випадок посухи чи проливних дощів, а також розіслав по всій країні учнів державного училища і технічних фахівців для спо-стереження за іригаційними роботами. Узимку 1395 року в країні було відкрито 40 987 запруд та водовідведень.

Демографічна і стандартизуюча політика. Чжу Юаньчжан, досяг-нувши стабільності в китайському суспільстві, прагнув закріпити по-рядок. Громадянам не дозволялися поїздки понад 12 км від місця проживання, встановлювалася спадковість професій: син

військового повинен був стати військовим, син ремісника - ремісником. Імператор спробував поступово ввести жорстку регламентацію всього життя підданих, включаючи одягання єдиних для всієї імперії чиновницьких та військових халатів з нагрудними нашивками - буфанами, які відповідали рангу володаря, стандарти для усного мовлення і письма, які не дозволяли б освіченому класу виявляти свою перевагу над неосвіченими. Його недовіра до чиновницької еліти доповнювалася також презирливим ставленням до верхівки торговельного класу; її вплив він усіляко намагався послабити, вводячи високі податки. Декілька тисяч заможних родин було у примусовому порядку переміщено з південно-східних районів країни до околиць Нанкіна на південному березі Янцзи із заборорою в подальшому обирати собі місце проживання за власним бажанням. Аби унеможливити несанкціоновану торгівлю, імператор наказав крамарям щомісячно подавати повний опис свого майна. Одне з найважливіших своїх завдань Чжу Юаньчжан убачав у тому, аби подолати могутність купецтва та землевласників, хоча з точки зору об'єктивної реальності деякі з декретів його уряду дозволяли знайти їм лакуни для подальшого збагачення. Результатом масових переселень та спроб населення уникнути податкового тиску стало зростання кількості бродячих крамарів, рознощиків, наймитів, які кочували з місця на місце з метою знаходження землевласників, які могли б здати їм в оренду ферму і надати постійну роботу. В середині Мінської ери імператорам довелося відмовитися від системи примусових переселень, а замість неї запровадити в обов'язок місцевої влади реєстрацію кочового населення та його оподаткування. По суті Хунью одержав ще більш могутній клас багатих землевласників та купців, які домінували над орендаторами землі, наймитами, хатніми слугами, котрі одержували винагороду за свою працю, що не відповідало його намірам.

Урядова пошта та комерційне зростання. Хунью вважав, що право мандрувати країною належить тільки урядовим кур'єрам та дрібним крамарям, інші не мають права полишати рідні місця. Але, незважаючи на всі зусилля в цьому напрямі, саме система передавання повідомлень для урядових та військових потреб створювала можливість розвитку та зміцнення «тіньової» комерційної системи, яка існувала паралельно з офіційною. Кореєць Чо Бу (1454-1504 роки), викинутий у 1488 році через аварію корабля на китайське узбережжя, відзначав, що чиновники східної області не могли з точністю назвати відстань між конкретними пунктами узбережжя; подібна інформація була суво-рою монополією військового міністерства та урядових кур'єрів. В епоху пізньої Мін ми вже не побачимо чогось подібного, у цей час купці мандрують на значно більші відстані і навіть підкупляють урядових кур'єрів, аби використовувати їхні маршрути в торговельних цілях, і створюють географічні довідники, які являли собою точну копію урядових карт із вказівками комерційних шляхів.

Зовнішня політика. Південні брами китайської твердині - місто Далі, збудоване у 1382 році після його завоювання китайцями. У 1381 році Мінська династія зуміла відвоювати у королівства Далі значну територію у південно-західному напрямі. До кінця XIV століття

200 тис. військових поселенців було виділено близько 2 млн му (130 тис. га) земель у майбутніх провінціях Юньнань та Гуйчжоу. Ще близько півмільйона китайців приєдналися до перших поселенців пізніше. Ці міграції значно змінили етнічний вигляд регіону, оскільки раніше близько половини місцевого населення (1,5 млн чоловік) не були хань-цями. У цих районах Мінська династія здійснювала політику подвійної адміністрації. Області, де китайське населення переважало, жили за мінськими законами і звичаями; області, де більшість населення належала за кров'ю до місцевих племен, жили за місцевими звичаями, у той час як племінні вожді клялися дотримуватися порядку і сплачувати данину в обмін на те, що їм постачали китайські товари. У 1464 році племена мяо та яо повстали проти китайського володарювання, але мінський двір направив проти них 30-тисячну армію з центру (до її складу входили, між іншим, 1000 монголів) та 160 000 військ, мобілізованих на місці (у провінції Гуансі), і два роки потому повстання було придушено. Наступне нове повстання було придушене армією під керівництвом чиновника і філософа Ван Янміна (1472-1529 роки), який наполіг на впровадженні спільного правління для китайців та місцевих племен, аби місцеві звичаї також бралися до уваги під час ухвалення того чи іншого рішення.

Разом з тим основним завданням імперії Мін на той час було недопущення нового монгольського завоювання. Досить успішні бої з монголами майже безперервно велися всуціль до 1374 року, потім у 1378-1381 та 1387-1388 роках. Що стосується зовнішньої торгівлі, то ця сфера була прерогативою виключно держави. Але, оскільки в конфуціанському суспільстві торгівля не заохочувалася в цілому як негідне заняття, уряд Чжу Юаньчжана прагнув звести зовнішню торгівлю до обміну дарами з посланцями держав. В імператора було 36 синів та 16 дочок. Сини одержали посади губернаторів та уїздів. Після смерті він заповів поховати себе без надмірної пишноти. За монгольським звичаєм до могили за ним поклали 38 наложниць.

§ 2. Суспільний устрій Середньовічного Китаю

Чіткий розподіл політичної історію Китаю в Давній час, Середньо-віччя та Новий час за європейськими критеріями здійснити доволі складно. Стійка багатокладність, незавершеність процесів утворення класів, збереження пережитків патріархально-родових та рабовласницьких відносин, нерівномірність господарського та соціального розвитку різних районів значної території ускладнюють точне виділення того часового порубіжжя, з якого можна датувати початок середньовічної історії традиційного Китаю. Більшість істориків вважають, що межею, яка відділяє давній Китай від середньовічного, є імперія Тан. Але при цьому слід брати до уваги, що цей «рубіж» має тривалість у 300 років! Ще в Давньому Китаї складається велике приватне зем-леволодіння, засноване на різних формах експлуатації малоземельних та безземельних селян, які не втратили своєї свободи. Широкого розвитку набуває й експлуатація селянства державою шляхом вилучення ренти-податку.

Здійснюючи періодизацію держави в Середньовічному Китаї, слід урахувати періодичні зміни династій, що царювали, і виникнення великих імперій. Держава безпосередньо відчувала на собі вплив поширених у той час народних повстань, які призводили до тих чи інших змін у соціально-класовій структурі, а також у політичних та правових інститутах.

Розпад Ханьської імперії у III столітті через концентрацію землі в руках приватних власників і потужні народні рухи 2-го-3-го століття призвів до внутрішньої смуги. Відтворення державної єдності, яке розпочалося після цього, було пов'язане з процесами централізації у Північному Китаї, де було засновано династію Цзинь (265-420 роки). Цьому сприяли реформи засновника Цзиньської династії Сима Яня, на підставі яких більшу частину землі було оголошено імператорською, тобто державною власністю, а самотійних селян - податними утримувачами державних наділів. Вони поділялися на податних першого розряду - чоловіків та жінок від 16 до 60 років, які одержували «наділи у користування» (70 му землі для чоловіка і 30 му - для жінок) і «податні наділи» (відповідно 50 му та 30 му), врожай з яких повністю передавався державі у вигляді податків та сплати за землю; податні другого розряду - всі інші члени селянської родини від 13 до 15 та від 61 до 65 років, які отримували наділи в половинному розмірі. Ті, хто не досягав податного віку або перевищував його, ніяких наділів не одержували. Податні селяни, які одержали державний наділ, несли також трудову повинність.

Реформа не означала зрівнювального перерозподілу землі. Чиновники, наприклад, залежно від рангу одержували земельні наділи від 1 до 5 тис. му (1 му - 1/16 га землі), на які не накладалися податки та повинності. Ці наділи повинні були оброблятися селянами-орендаторами (від одного до 15 дворів на кожного чиновника залежно від

рангу останнього).

Новий варіант надільної системи (система «рівних полів») було впроваджено 485 року в Північному Китаї при династії Північна Вей, а потім у VI та VII століттях, при династії Суй, яку було змінено династією Тан. Цю систему було поширено надалі на весь Китай. Селяни від 15 до 70 років одержували від держави земельні наділи з цільовим призначенням - під вирощування зернових, коноплі, висадження тутових дерев. Більша частина земельної ділянки (40 му для чоловіків та 20 му - для жінок), яка призначалася для висадження зернових, надавалася лише у строкове користування і відбиралася державою в селянина після перевищення ним податкового віку або на випадок смерті. Інша незначна частина земельної ділянки передавалася у спадок.

Надільна система означала не тільки зміцнення традиційної системи експлуатації податного селянства. Вона приковувала селян до землі через сільську громаду з її круговою порукою, колективною податковою відповідальністю перед державною казною. Ця система не тільки не торкалася існуючого великого приватного землевласника, а й сприяла його збільшенню. Наприклад, система «рівних полів» надавала право земельному власникові, який експлуатував залежних робітників, одержувати наділи і на них. Танське законодавство формально забороняло продаж наділів. Але численні уточнення (наділ можна було, наприклад, продати на випадок переїзду родини, з метою здійснення похоронних обрядів тощо) сприяли зростанню концентрації землі у приватних особ, що значно поширилося, коли ці формальні заборони були фактично знято. Це збільшувало майнову нерівність селян, їхню залежність від приватних землевласників. Разом з тим у Танській імперії система «рівних полів» на певному етапі сприяла зміцненню її економіки, пожвавленню торговельно-ремісницької діяльності у містах, певній стабілізації політичної ситуації.

Неодмінним проявом зростання великого землеволодіння стала в Танській імперії тенденція до кланового сепаратизму. Вона посилювалася і у зв'язку з введенням посад військових губернаторів (цзедуші), наділених значними військовими повноваженнями для боротьби з перманентними набігами кочовиків. Губернатори перетворилися з часом на всесильних намісників, великих землевласників, які не рахувалися з центральною владою.

Система надільного землекористання зазнала суцільної поразки у VIII столітті у зв'язку з новим «злом накопичення земель», масовим обезземеленням селян та зменшенням резервів казенних земель, які призначалися для розподілу між сільським населенням. Щоб якось відновити порушену рівновагу, упередити соціальний вибух, у 780 році в Китаї

було введено нову систему «дворазового податку», за якої всі подвір'я в суворій залежності від свого майнового стану було поділено на категорії і мали сплачувати податок відповідно до розмірів свого землеволодіння, при цьому не враховувалися ні вік, ні працездатність тих, хто обкладався податком. Одночасно було знято заборони з продажів, скасовано перерозподіли землі, що створювало нові можливості для зростання великопомісного землеволодіння, яке ґрунтувалося на експлуатації малоземельних і безземельних селян-орендаторів та різноманітних категорій залежних робітників. Починаючи з другої половини VIII століття, близько половини загальної кількості землеволодінь у Китаї існувало за рахунок оброблення чужої землі. Іншу частину становив прошарок самостійних дрібних виробників, які віддали свій прибутковий продукт у вигляді податку державі. Масове обезземелення дрібних землевласників призводило до соціальних вибухів, повстань, воєн, під час яких гинули панівні династії. Унаслідок цього циклічно відновлювалися питома вага самостійних селянських господарств, традиційна система їхньої експлуатації.

Певну рівновагу державного та великого приватного землеволодіння було досягнуто з утвердженням після смут і потужних селянських повстань кінця IX - початку X століть династії Сун (X-XIII століття). Цій рівновазі сприяли реформи XI століття сунського сановника Ван Аньші, коли було ухвалено закони, спрямовані на відновлення і розвиток селянських господарств, упорядкування податкової системи на підставі введення земельного кадастру. Передбачалися заходи щодо поліпшення умов селянського землеволодіння, будівництва іригаційних споруд.

Реформи Ван Аньші було продиктовано головним чином прагненням забезпечити зростаючі потреби імператорської скарбниці. Разом з тим у реформаторському русі виявилось й прагнення зупинити «поглинання» селянських земель, обмежити зростання великого приватного землеволодіння, засильство чиновницької еліти.

Монгольське завоювання призвело до тяжких наслідків для економіки і культури Китаю, але не підірвало основ традиційної системи господарювання. Монголи поставили собі на службу китайську бюро-кратичну організацію, пристосовану для вибивання податків з податкового селянства. Важливо відзначити, що саме в цей час у Китаї різко зросла чисельність рабів, оброчних невільників. За династії Мін підтримувалася рівновага державного і приватного землеволодіння.

Китайське традиційне право не знало європейської концепції суб'єктивних прав особи, громадянина. У китайських кодексах та офіційних документах правовий статус особи визначався терміном «се» (колір), який указував на належність індивіда до тієї чи іншої

со-ціальної групи, члени якої мали чітко зафіксовані обов'язки. Станові відмінності у середньовічному Китаї виявлялися більш очевидно, ніж класові. Вони охоронялися законом і традицією, що закріплювали об-сяг прав та обов'язків представників не тільки певних станів, а й різно-манітних розрядів титулованого ранжируваного чиновництва. Було встановлено чітку й прискіпливу регламентацію їхньої поведінки в по-буті, відмінності в одязі, обрядах.

У всі часи в Китаї виділялися три станово-класові групи: «благо-родних», «добрих» та «підлих» людей. «Благородних» - світську і ду-ховну знать, військове та громадянське чиновництво - було звільнено від трудових повинностей та тілесних покарань, а деяких і від податків, вони були не тільки великими приватними землевласниками, а й при-власнювали значну частину коштів, що надходили до скарбниці. Так, до кінця царювання династії Мін (1368-1644 роки) загальна кількість «родичів» імператора, які мали високі титули, ранги, почесні звання, перевищувала 100 тис. чоловік. На їхнє утримання у вигляді платні витрачалося значну частину податкових надходжень.

На особливому становищі перебував непривілейований прошарок багатих купців, лихварів, великих землевласників-багатіїв, які попов-нювали лави панівного класу. Станові перепони, які відокремлювали їх від «благородних», могли бути подолані, оскільки в Китаї ще на по-чатку нової ери утвердилася офіційна практика скупівлі почесних звань та вчених ступенів. Це був найпростіший спосіб придбання пра-ва на перехід до категорії неслужилих чиновників. Вони також корис-тувалися певними привілеями, наприклад, правом відкуплення від тілесних покарань, правом полегшення покарання за вчинений злочин шляхом зарахування рангу. В середньовічному Китаї стара родова аристократія значною мірою поступилася своїми позиціями новій служилій аристократії - чиновництву. Освічена станова група - шень-ші поділялася на дві категорії. Першу становив відносно незначний за чисельністю прошарок осіб, безпосередньо причетних до влади, - ото-чення правителя, його сановники та весь ієрархічний бюрократичний державний апарат; другу - величезна армія кандидатів, які одержали конфуціанську освіту, але не мали посад. Вони відігравали значну роль на місцях, у громадському управлінні, що вельми сприяло централіза-ції державної влади Китаю.

Формально шлях до чиновницької посади було відкрито для всіх, хто за законами конфуціанської науки одержав освіту і склав іспити. Фактично ж одержати освіту й особливо ранг чиновника могли тільки діти самих чиновників. Такий порядок забезпечувався до VIII століття системою рекомендацій місцевими правителями на посаду чиновника «гідних людей».

Поділ чиновників на дев'ять розрядів, в основу яких було покладено систему сплати служби чиновника зерном у розмірі від 200 данів до 10 тис. (дань - 103,5 літра зерна), склався ще в період воюючих царств. Ці дев'ять рангів, кожен з яких складався з двох класів, неухильно зберігалися разом з поділом на вищих, середніх та нижчих чиновників. Від рангу залежало не тільки місце у службовій ієрархії, а й престиж, і платня чиновника. Наприкінці III століття платню чиновникам зерном та грошима було замінено наділами земельних ділянок різноманітного розміру, які передавалися для оброблення орендарам. Орендна сплата, отже, замінювалася на платню. З VIII століття включно до революції 1911-1913 років чиновники одержували платню зерном та грошима. Службові наділи та «кормління» могли слугувати лише доповненням до їхньої винагороди. Дорівнювався до статусу чиновника в Китаї і статус даоських та буддійських монахів.

Представники другої непривілейованої станово-класової групи належали до простолюдинів, «дрібного люду». Це були переважно дрібні землевласники та ремісники, на яких і покладався основний тягар податкових виплат та трудових повинностей. У III-VIII століттях у період існування державної надільної системи основна маса селян фактично перетворилася на орендарів державних земель.

До третьої станово-класової групи «підлих людей» належали неповноправні вільні і безправні - державні та приватні раби. Крах надільної системи, розвиток великого землеволодіння призвели до зростання кількості безземельних і малоземельних селян-орендарів, яких зазвичай прикріпляли до землі.

Неповноправна станово група складалася суціль до XIII століття з осіб, які перебували в залежності від «сильних домів». Вони використовувалися як збройна сила, напівкріпосні орендарі, наймити, що повинні були беззастережно виконувати накази хазяїна. Їх били палицями, саджали до приватних тюрем, а іноді й безкарно вбивали. Вони не мали права звертатися до суду з позовом на господаря. Державні органи сприяли розшуку і поверненню втікачів-орендарів та наймитів, які не внесли вчасно платню або не відпрацювали строків, зазначених у контракті. Лише у 1727 році було формально заборонено самовільне покарання хазяїнами залежних від них робітників.

§ 3. Державний устрій

У середньовічному Китаї одержали подальший розвиток риси давніх східних деспотій. Традиційні основи системи вищих і місцевих органів управління зміцнювалися й удосконалювалися головним чином за рахунок певного розподілу функцій окремих органів управління: загальноадміністративних, наглядово-контрольних, судових та військово-командних. Ті чи інші ланки цієї системи зазнавали перебудови, змінювалися їхні повноваження і назви у зв'язку зі зміною завдань, які поставали перед державою.

Залежно від посилення централізації чи під впливом децентралізаційних тенденцій змінювалося і співвідношення повноважень центральних та місцевих органів влади, як це спостерігалось, наприклад, у VIII столітті у Танському Китаї, коли військові губернатори фактично перетворилися на безконтрольних місцевих правителів.

Фундамент процвітання централізованої імперії в Китаї заклали імператори династії Тан (618-907 роки), коли за рахунок земельної реформи, яка забезпечувала систематичне надходження податків до скарбниці, а також за рахунок використання безкоштовної робочої сили, трудових повинностей в імперії будувалися шляхи, канали, палаці, храми, цілі міста, а разом з тим прискорено розвивалися ремесло та торгівля, які знаходилися під жорстким контролем держави.

На чолі складної, але досить стрункої системи державного управління у Танській імперії стояв імператор, при якому існувала Державна рада з найвідоміших сановників, серед яких значну частину становили його родичі. Усі важелі управління зосереджувалися в руках двох вищих чинів, канцлерів - лівого (старшого) і правого (молодшого), кожен з яких опікувався трьома з шести відомств (міністерств): чинів (призначень), обрядів, податків (прибутків), військового, судового (покарань) та громадських робіт.

Ця класична конфуціансько-танська модель вищих органів управління існувала в Китаї століттями, одержавши особливо різноманітне втілення в Мінському Китаї після ліквідації монгольського володарювання (1368-1644 роки). Імператор, який очолював цей апарат, зосереджував у своїх руках вищу законодавчу і судову гілки влади. Трон переходив за спадковістю старшому синові імператора, інші сини одержували князівства - уділи, землі яких вважалися їхньою власністю. Імператорський двір, який налічував значну кількість слуг, дружин, євнухів, відігравав значну роль у державному управлінні. Одночасно розвивався та ускладнювався спеціальний ієрархічно організований центральний апарат чиновників, на верхівці яких знаходилися, як і в Танському Китаї, голови шести відомств, своєрідних міністерств, а також цензорату, вищого наглядово-контрольного органу, і п'яти комісаріатів, вищих військово-командних органів.

З XV століття посилювався вплив євнухів, яких правителі залучали на посади державних чиновників, прагнучи тим самим унебезпечити розвиток сепаратизму, створення чиновниками-вельможами власних династій. Євнухи-чиновники наділялися імператорськими повноваженнями, які виходили за межі дворцевих справ, що з часом призвело до створення двох центрів влади - дворцевого («внутрішнього») та відомчого («зовнішнього»). Їхні суперечності могли використовуватися євнухами у своїх цілях до тих пір, доки один з них не досягав такої могутності, за якої імператор усувався або ставав маріонеткою ново-явленого диктатора-євнуха чи головного радника.

Діяльність шести центральних відомств у Мінському Китаї спочатку координувалася великим секретаріатом, на чолі якого стояли два радники, чиновники 1-го рангу. Секретаріат існував до 1380 року. Загроза концентрації влади в руках головного радника призвела до передачі його функцій безпосередньо до рук імператора.

Центральні органи управління відповідно до своїх головних повноважень у той час поділялися на відомства: чинів (призначень), прибутків (податків), обрядів, військових, судових (покарань) та громадських робіт. Відомство чинів відповідало за призначення, переміщення, зняття з посади всіх цивільних чиновників та службовців управлінського апарату. Престиж чиновницької посади в Середньовічному Китаї був настільки значним, що саме це відомство та його начальник вважалися головними серед інших. Відомство прибутків вело облік населення та сільськогосподарських земель, визначало розміри податкових надходжень, відповідало за збирання податків. Кожен відділ цього відомства здійснював свою діяльність у межах однієї з 13 провінцій.

Відомство обрядів займалося церемоніями та обрядами, спрямованими на возвеличення імператорської влади, а також релігійними жертвоприношеннями. Воно складалося з

відділів церемоній, жертво-приношень, прийомів та пропозицій, які видавалися з метою уніфікації культово-обрядової діяльності, що було спрямовано на те ж саме зміцнення влади імператора. До ведення військового відомства належали призначення, переміщення та звільнення всіх військових чиновників, постачання армії та поштова служба. Судове відомство, або відомство покарань, складалося на кшталт відомства прибутків з 13 територіальних відділів, контролювало правосуддя по всій імперії. Його діяльність пересікалася з діяльністю цензорату та ревізійно-слідчого столичного суду.

Автономне становище, незалежне від основної адміністративної ієрархії як у центрі, так і в провінціях, посідали цензорські, наглядові органи різноманітних категорій. Цензорат очолювали два головних цензори - чиновники 1-го рангу. До його апарату входило понад 100 інспектуючих цензорів, поділених на групи за провінціями. Жоден з органів мінського державного апарату не мав таких значних повноважень, як цензорат, що тримав під своїм спостереженням усіх чиновників та їхню діяльність і мав право не тільки виявляти їхні зловживання, помилки, а й безпосередньо виправляти їх, застосовувати каральні акції.

Місцеве управління. Імперію Тан було поділено на десять провінцій (дао), які у свою чергу поділялися на області (чжоу) та уїзди (сянь). Усі адміністративні одиниці відрізнялися за розмірами сум податків, які сплачувалися і відповідно поділялися на категорії, що позначалося на статусі та кількості чиновників, що працювали у них і призначалися з центру.

Адміністративно-територіальний поділ у Мінському Китаї будувався на тих самих принципах, але діяльність військово-бюрократичного апарату, його органів (пов'язаних стосунками взаємної відповідальності перед імператором, підпорядкуванням, контролем) на місцевому рівні, як і на рівні загальноімператорському, було значно ускладнено, у тому числі за рахунок посилення військових функцій, що визначило безпосередню реакцію на нещодавнє іноземне господарювання. Місцеве управління у Мінському Китаї будувалося так, аби не допустити сепаратизму, зосередження влади в руках однієї особи, аби діяльність місцевих органів не тільки систематично перевірялася, а й перепроверялася.

У провінції діяла тріада керівних органів: адміністративних, військових та наглядово-контрольних, на чолі яких стояли уповноважені, чиновники високих рангів. Для координації діяльності цих управлінь, а також для контролю за ними з центру в різні частини країни відправлялися спеціальні імператорські уповноважені, яких називали «посланцями миру». З XV століття вони набули звання «великих координаторів», які призначалися імператором у провінції, а також у зони особливої

стратегічної важливості на тривалий строк. Раз на рік «великий координатор» повинен був відвідувати столицю для звітування і вирішення поточних справ. У цей же час почав утворюватися інститут «верховних командирів», які координували діяльність низки «великих координаторів» і, головне, деяких провінційних військових управлінь, якщо виникала небезпека, пов'язана із зовнішнім нападом чи повстанням.

Адміністративне управління в кожній провінції покладалося на двох уповноважених - «лівого» та «правого», які мали штат помічників. Їхніми обов'язками були: облік людей та земель, збирання податків, спостереження за будівельними роботами і розподілом води.

На особливому становищі серед трьох управлінських провінційних служб перебувало наглядове управління, покликане контролювати весь місцевий управлінський апарат, вести боротьбу з корупцією та зло-вживаннями чиновників. Йому, як й іншим управлінням, надавалися і самостійні судові функції. Це управління контролювало вирішення судових справ в інших управліннях, виконувало роль апеляційного суду. На місцях діяла значна кількість чиновників, які безпосередньо представляли імперські органи. Так, до кожної з провінцій на один рік надсилався спеціальний представник імперського цензорату, від якого вимагалось наглядати за всіма місцевими службами, приймати від на-селення скарги, призупиняти або виправляти ті чи інші дії місцевого керівного органу, відсилати імператору повідомлення щодо діяльності місцевих чиновників, надавати поради місцевій владі та «великим координаторам». Зі столиці надсилалися цензори і з вужчою сферою діяльності, наприклад, військовою, які повинні були стежити за ре-крутськими наборами, переслідувати дезертирів, а якщо розпочинала-ся воєнна кампанія, - за воєнними операціями, надсилати імператору відповідні звіти.

Протягом середньовічної історії Китаю у низових територіальних одиницях зберігалися органи самоврядування. Громадські старости стежили за порядком обробки землі. Усі мешканці сільської громади були пов'язані круговою порукою внаслідок наявності системи «десяти дворів», створеної для збирання податків, виконання трудових повинностей тощо.

До складу Мінської імперії зараховувалися удільні князівства, за-кріплені за синами, онуками імператора. Вони не мали ні адміністра-тивної, ні судової влади, але при деяких мінських імператорах володі-ли лише військовими повноваженнями. Їм надходила певна частина місцевих податків.

На особливому становищі в імперії знаходилися деякі провінції, в яких існувало самоврядування. Вони населялися представниками інших народів. Місцеві вожді цих територій, розташованих уздовж південно-західних кордонів Китаю, залишалися правителями після затвердження їх китайськими імператорами. Вони зараховувалися до особливої групи місцевих чиновників, яким, подібно до китайських чиновників, надавалися ранги, але не сплачувалося жалування від імператора.

Суд. У середньовічному Китаї судові справи розглядалися як у власне судових органах, так і в органах адміністративних, які виконували судові функції. У мінському Китаї склалася відносно струнка ієрархічна судова сходи́нка, на вищій ступені якої стояв сам імператор, на нижчій - вибірний старійшина села. Більшість справ вирішувалася в уїзних управах - ямінях, де здійснювався вирок уїзних начальників. На випадок недостатності доказів справа або відкладалася, або передавалася спеціальному слідчому судді з карних справ, який, згідно до свого чиновницького рангу, дорівнювався до уїзного начальника. Справи, пов'язані з тяжкими злочинами - вбивства, значні крадіжки, привласнення, надходили в область або в провінцію, де діяли особливі судово-урядові органи: «Управа адміністративних справ», «Управа з військових справ», де розглядалися справи військових; «Управа з розгляду судових справ». Якщо справа не була остаточно вирішеною в області або провінції, вона надсилалася до відповідного столичного судово-слідчого органу. В епоху Мін це були Відомство покарань (син бу), Храм великої істини (даліса), Центральний ревізійно-слідчий карний суд, до якого надходили справи особливої складності. Тут виносилися вироки від імені імператора, якому повідомлялося про смертні вироки. Імператор мав право проголошувати амністії, а також полегшувати покарання.

Армія. Принципи організації армії змінювалися на різних етапах розвитку середньовічної держави в Китаї під впливом як внутрішньо-політичних, так і зовнішньополітичних чинників.

У Тан чоловіки до 60 років вважалися військовозобов'язаними і призивалися для служби в армії і виконання інших обов'язків. Дезертирство, ухилення від воєнного походу до місця битви каралися смертною карою.

З VIII століття імператори все частіше стали вдаватися до послуг найманої армії, утримувати кінноту, яка комплектувалася з тюрків, уйгурів та ін. Реформами Ван Аньші в XI столітті, головний сенс яких полягав у створенні міцної централізованої держави, замість найманства вводився рекрутський набір до війська, за допомогою якого створювалася регулярна армія, що знаходилася на утриманні держави. Рекрутський

набір існував і в більш пізні часи.

У Мінській імперії зберігалася стара система «військ округів» та прикордонних гарнізонів, основний склад яких формувалася з військово-вопоселенців, що мали наділи і несли службу до глибокої старості, а іноді й до самої смерті.

В усі часи регулярні війська спиралася на підтримку місцевих військових загонів, громадських формувань, покликаних охороняти порядок. Ці загоны, що склалися в основному із заможних селян, особливо активно діяли під час селянських заворушень. Мінські імператори широко вдавалися до допоміжних військових формувань союзних держав, які вони або наймали, або примушували до несення служби у прифронтових районах.

За часів Мін армія безперервно зростала, у XVII столітті вона налічувала 4 млн чоловік. Регіональні військові з'єднання розташовувалися у провінціях та життєво важливих військових областях. З базових військових з'єднань періодично відбиралися і спеціально готувалися особливі війська, які несли службу в столиці, серед котрих виділялися загоны особистої імператорської гвардії, покликаної охороняти імператорський палац. Іншу спеціальну категорію військових об'єднань становили війська ескорту, що перебували при кожному принці. Усі військові частини були розподілені між п'ятьма військовими округами, які керувалися головними військовими комісаріатами, що знаходилися в столиці. Начальник головних військових комісаріатів, які здійснювали контроль над військово-територіальними округами, входили до складу уряду.

Постійного головнокомандувача в армії не було. На випадок початку воєнних дій один із вищих військових чинів або сановників призначався генералом чи навіть генералісимусом. Однак поступово розширювалася система постійного тактичного командування. При цьому особовий склад концентрувався уздовж кордонів, портів та інших стратегічних пунктів.

Місцеві командувачі військами в Мінському Китаї контролювалися спеціальними чиновниками, які призначалися на певний строк з центру. У XV столітті було уведено посаду «головного військового координатора», який здійснював контроль за місцевими воєначальниками.